УДК 141.5(=438) Т. Шевченко

Петро Кралюк
Національний університет «Острозька академія»

СТАВЛЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДО ПОЛЬЩІ Й ПОЛЯКІВ

У статті розглянуто ставлення Тараса Шевченка до Польщі як шляхетської Речі Посполитої та поляків. Показано еволюцію поглядів письменника. Якщо на ранніх етапах його творчості спостерігалося негативне ставлення до Речі Посполитої й поляків, передусім польського шляхетства, то в період «трьох літ» відбувається певний злам, коли Шевченко починає об'єктивно дивитися на українсько-польські відносини. Зрештою, на завершальному етапі письменник починає говорити про необхідність українсько-польського порозуміння.

Ключові слова: *Польща, поляки, Річ Посполита, шляхта, українсько-польські відносини, козаччина.*

The article deals with the attitude of Taras Shevchenko towards Poland as the Polish-Lithuanian Commonwealth and the citizens. The writer's evolution is showed as well. Taking into account the early period of his creative work, one may notice a negative attitude towards Polish-Lithuanian Commonwealth and Polish nobility. Nonetheless, during the «three-year» period, a certain turning point takes place when Shevchenko gains a more objective perspective regarding Ukrainian-Polish relations. Though, at the final stage, the writer starts discussing the necessity of Ukrainian-Polish understanding.

Keywords: *Poland, Polish citizens, Polish-Lithuanian Commonwealth, nobility, Ukrainian-Polish relations, Cossack movement.*

Praca przedstawia stosunek Tarasa Szewczenki do Polski jako szlacheckiej Rzeczypospolitej oraz do Polaków. Przedstawiono ewolucję poglądów pisarza pod tym względem. O ile na wczesnych etapach jego twórczości postrzegany jest negatywny stosunek do Rzeczypospolitej i Polaków, przede wszystkim polskiej szlachty, o tyle w okresie «trzech lat» odbywa się pewny przełom, gdy Szewczenko zaczyna bardziej obiektywnie oceniać stosunki ukraińsko-polskie. Zresztą w ostatnich latach życia pisarz mówi o konieczności ukraińsko-polskiego porozumienia.

Słowa kluczowe: *Polska, Polacy, Rzeczpospolita, szlachta, stosunki ukraińsko-polskie, kozaczyzna.*

Ставлення Тараса Шевченка до поляків та колишньої Польської держави, яка іноді іменується Першою Річчю Посполитою, важко назвати однозначним. Тим більше, що це ставлення зазнало помітної еволюції — від вираженої антипольської позиції до закликів щодо співпраці українців з поляками.

Хоча «польська проблема» в житті й творчості Шевченка займала далеко не останнє місце, важко сказати, що вона належним чином розглянута й осмислена. Цьому питанню приділяли увагу І. Франко, В. Щурат, П. Зайцев, Г. Вервес, В. Дьяков, Є. Нахлік та інші.

Очевидно, осмислюючи ставлення Шевченка до поляків та Польської держави, варто звернутися до розгляду обставин, в яких опинилися поляки й українці на Правобережній Україні в «Шевченкові часи». Якщо відразу після розподілу Речі Посполитої та входження її українських земель до складу Російської імперії царський уряд відносно толерантно ставився до польської шляхти, зберігав її привілеї (особливо це було характерним для правління Олександра I), то після

польського повстання 1830–1831 рр. ситуація різко змінилася. Починається планомірний наступ на польську шляхту, зокрема на контрольовані нею релігійні та культурні інституції в Київському генерал-губернаторстві. Саме тоді ліквідували Кременецький ліцей, котрий був фактично вищою школою для польських шляхтичів і осередком польськості на Правобережній Україні. На заміну йому було створено низку російських гімназій у Волинській губернії та Імператорський університет святого Володимира в Києві. У Київському генерал-губернаторстві припинила функціонувати греко-католицька церква. Зазнала значних обмежень у своїй діяльності церква римо-католицька. У той час на Правобережній Україні було ліквідовано чимало католицьких монастирів та костелів.

До 1830–1831 рр. впливовою силою на Правобережній Україні було польське шляхетство. Загалом тут зберігалася ситуація, яка існувала в останні часи Речі Посполитої, коли панівну соціальну еліту становила польська чи сполонізована шляхта, в той час як селяни були українцями. Існував стереотип, що селянин — це православний і українець (русин), а пан — католик і поляк. Відповідно, соціальна напруга підсилювалася напругою релігійною та етнічною.

Шевченко сприймав ці стереотипи. Ймовірно, розповіді рідних, односельчан сприяли цьому. Особливу роль тут відіграв його дід, який розповідав йому про гайдамацьке повстання. Правда, в Кирилівці, де пройшли дитинство й рання юність Шевченка, цей стереотип не зовсім спрацьовував. Адже власник цього села, Павло Енгельгардт, не був поляком. За походженням його можна було вважати німцем, дотримувався він православного віровизнання. Однак у його домі лунала й польська мова, й давала про себе знати польська шляхетська культура.

У віці 15 років Шевченко разом зі своїм паном покинув Україну й опинився у Вільно. Варто зазначити, що це місто вважалося польським. Принаймні тут повсюдно лунала польська мова, а Віленський університет на той час вважався одним із основних культурних осередків поляків. Незважаючи на короткочасність перебування у Вільні, це місто Шевченкові запам'яталося, що і знайшло відображення в його творчості. Тут він пережив кохання до дівчини-польки Ядвіги (Дзюні) Гусиковської (Гонсіковської). Про неї Шевченко згадував у своєму Щоденнику через багато років, повертаючись із казахського заслання [4, V, с. 92]. З Гусиковською він спілкувався польською мовою, якою, очевидно, непогано оволодів. У Вільно молодий Шевченко виявляв мистецькі зацікавлення, зокрема в царині образотворчого мистецтва. Про це він побіжно згадує в своїй «Автобіографії», де розповідає, що в будинку свого пана змальовував картини [4, V, с. 191]. Не виключено, що тут Шевченко почав виявляти зацікавлення польською літературою. Принаймні міг довідатися про творчість Адама Міцкевича, який у той час був доволі популярним, особливо на своїй батьківщині, «польській Литві», неофіційною столицею якої вважалося Вільно.

Аналіз творчості письменника та спогади засвідчують, що Шевченко читав, а подекуди навіть використовував твори польських письменників — Красінського, Міхала Чайковського, Богдана Залеського, Тимка Падури та деяких інших [1, с. 97–100, 120–125]. Правда, Шевченка часто здійснював своє, в проукраїнському дусі «переінакшення» творів польських письменників, зокрема це стосується тво-

рів Міхала Чайковського, а то й виявляв вкрай критичне ставлення до них, як, наприклад, до творів Тимка Падури.

Незважаючи на певне знайомство Шевченка з польською культурою у віленський та ранній петербурзький період, письменник зберігав критичне становище щодо поляків, передусім польської шляхти. Тут давалалися взнаки довготривалі конфлікти між українськими козаками, гайдамаками, з одного боку, та польською шляхтою, з іншого, що знайшло відображення в українській суспільній свідомості. Не останню роль у посиленні цього критицизму відіграла «Історія русів», яка мала чимало антипольських мотивів. Цей твір у 20–30-х рр. XIX ст. став популярним у середовищі російських та українських інтелектуалів. Справив він помітний вплив на Шевченка, який неодноразово використовував «Історію русів» при написанні своїх творів, особливо в ранній період [3, с. 81–102].

Показовим у цьому плані є творений Шевченком образ козацького ватажка Наливайката інших козацьких ватажків, які фактично були перенесені ним із «Історії русів». У останній Наливайко та інші козацькі герої подаються як борці проти польського шляхетства, як їхні жертви.

Так у поемі «Гайдамаки» серед козацьких героїв, що боролися проти польської шляхти, Наливайко займає одне із найбільш почесних місць:

> Згадайте праведних гетьманів:
> Де їх могили? де лежить
> Остаток славного Богдана?
> Де Остряницина стоїть
> Хоч би убогая могила?
> Де Наливайкова? нема!
> Живого й мертвого спалили [4, I, с. 147, 156].

У примітках до поеми Шевченко пише: «Павла Наливайка живого спалили в Варшаві…», посилаючись на Георгія Конисського, власне, на твір «Історія русів», який тоді приписували цьому автору [4, I, с. 510]. Шевченко повторює легенду, наведену в зазначеному творі, що Наливайка поляки спалили у Варшаві. Насправді ж, йому відрубали голову. Проте легендарний образ козацького ватажка, який загинув від рук поляків, будучи спаленим живцем у «залізному бику», робив з нього героя та мученика.

У такому ж ключі представлений образ Наливайка і в російськомовній драмі Шевченка «Никита Гайдай», уривок із якої опублікував журнал «Маяк» у 1842 р. У цьому уривку відбувається розмова між сотником Микитою Гайдаєм, який їде у Варшаву з дипломатичною місією від Богдана Хмельницького, та його нареченою Мар'яною. Водному місці Мар'яна, звертаючись до свого судженого, говорить:

> Ты мне расскажешь про походы:
> Как вы ходили воевать
> Татар, турецкого султана,
> Как Сагайдачный с казаками

Москву и Польшу воевал,
Как Наливайко собирал
Перед родными бунчугами
Народ казацкий защищать
Святую церков [4, III, с. 15].

В іншому місці драми сотник Микита виголошує монолог, у якому звинувачує магнатів у різноманітних злочинах і обіцяє, що за це їм помстяться козаки, в яких воскресне «дух Наливайка»:

Поймут надменные магнаты,
Что их огромные палаты
Травою дикой порастут
За поругание закона.
Что наша правда, наши стоны
На их суд божий призовут.
Что Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей
И тьмы страдальческих теней
Наши неистовые клики
В степях разбудят. Божий суд
Страдальцы грозно принесут
На те широкие базары,
Где Остраницы кровь текла,
Где вы разыгрывали кары,
Где реву медного вола
В восторге злом рукоплескали…

Тут же Микита говорить, що не вірить магнатам, не вірить їхнім клятвам, при цьому згадуючи ім'я Наливайка: «Мученическая смерть Богуна, Остраницы и Наливайка нам показала, как исполняете вы клятвы» [4, III, с. 17–18]. Ставлення молодого Шевченка до Речі Посполитої і до польської аристократії знайшли відображення в поемі «Гайдамаки». Незважаючи на бунтарський дух твору, царська цензура погодилась на його публікацію, оскільки він загалом мав антипольський характер. А твори такого штибу були вигідні царській владі. Бо після Листопадового повстання 1830 р. ця влада не лише репресувала польських повстанців, а й вела «інформаційну війну», сприяючи появі антипольських творів. Так, до цієї справи прилучилися Олександр Пушкін, Микола Гоголь, інші російські письменники. Особливо резонансним виявилася гоголівська повість «Тарас Бульба», в якій проводилася ідея непримиренності, антагонізму православних руських, власне українців та росіян, і поляків.

У «Гайдамаках» є чимало антипольських моментів. Уже в «Інтродукції» твору Шевченко подає своє бачення історії Речі Посполитої. Мовляв, колись ця держава була могутньою,

Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою… [4, I, с. 134]

Але це в минулому. Шляхта своїм сваволею довела державу до руїни. Магнати ж «палять хати». Край цій сваволі ніби хотів покласти король Станіслав Понятовський. Однак

Панки сказилися… Кричать:
Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!»
На ґвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетская земля,
І разом сто конфедерацій [4, I, с. 135]

Малася тут на увазі Барська конфедерація польських шляхтичів, спрямована проти короля Станіслвава Понятовського і його промосковської політики.

Конфедерати в поемі постають як антигерої, з якими ведуть боротьбу гайдамаки-українці. У Шевченка своя правда. Він — апологет гайдамаків. Бо вони — люди з народу, близькі йому по поглядах і духу. Зрештою, він — внук гайдамаки.

Однак Барська конфедерація була рухом, спрямованим проти втручання Росії в справи Речі Посполитої. У певному сенсі, конфедерати боролися за «право свободи» (в тогочасному шляхетському розумінні) проти «права деспота», яке хотіла нав'язати імперська Росія. На жаль, у цій ситуації гайдамаки стали союзниками Росії. У той же час барські конфедерати після поразки, покинувши свою батьківщину, зарекомендували себе як борці за свободу в різних куточках світу. Наприклад, барський конфедерат Казимір Пуласький став одним з героїв боротьби за незалежність Сполучених Штатів Америки, організатором американської кавалерії, людиною, близькою до першого президента США Джорджа Вашингтона. А, як відомо, на схилі літ Шевченко мріяв дочекатися Вашингтона «з новим і праведним законом» Але парадокс у тому, що «новий і праведний закон» творили люди типу Пуласького.

Відомим епізодом у поемі «Гайдамаки» є сцена, де Гонта вбиває своїх дітей, які стали католиками, а, отже, ополячились. Це трактується як вияв вірності своїй вірі й своєму народові. Сцена настільки символічна, як і міфічна. Насправді, Гонта не вбивав своїх дітей. Це — легенда, яку вигадав згадуваний польський письменник Міхал Чайковський, озвучивши її в романі «Вернигора». Але якщо в Чайковського це вбивство трактувалося як вияв релігійного фанатизму, то Шевченко використав цю ідею, надавши їй проукраїнського патріотичного звучання.

Звісно, Шевченко не міг не знати, що гайдамаки стали розмінною монетою в геополітичній грі імперської Росії. Остання їх використала в боротьбі проти Речі Посполитої. Гайдамацький рух дав сильний імпульс для початку розпаду цієї дер-

жави. Пізніше Шевченко намагався відійти від апологетики гайдамаччини, більш тверезо глянути на неї.

Помітне переосмислення «козацької слави» відбулося в Шевченка в період «трьох літ» (1843–1845 рр.), коли він відійшов від романтичного образу України й почав більш адекватно сприймати українські реалії. Так у відомому поетичному творі цього періоду, «посланії» «І мертвим, і живим…» Кобзар прагнув осмислити долю України. Він проти непотрібної героїзації предків, за те, щоб тверезо поглянути на події минулі й сучасні. З гіркотою звучать слова:

Я ридаю, як згадаю
Діла незабутні
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину
Отака-то наша слава,
Слава України [4, I, с. 353].

Кобзар звертає увагу на те, що ми часто в своїй боротьбі поводилися нерозумно, до того ж ішли служити до сусідів-поневолювачів:

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!» [4, I, с. 352]

Він вкрай різко висловлюється про українських провідників-гетьманів:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної Украйни!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з них, бувало, й лій топили [4, I, с. 351–352].

У цьому творі маємо зміну ставлення Шевченка до Польської держави, там знаходимо такі слова:

А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила! [4, I, с. 352]

Хоча Шевченко так і не почав сприймати Польщу як «свою» державу. Однак тоді в нього з'явилося розуміння, що колись поляки й українці знаходили спільну мову в межах одного державного організму. Боротьба ж українців проти Речі Посполитої призвела до її руйнації. Урезультаті цього були «роздавлені» й українці. Зрештою, цим скористалися росіяни-москалі. Про це Шевченко прямо не писав, але це розумів. Принаймні таке розуміння прочитується в контексті твору «І мертвим, і живим…».

Ці думки були далі розвинуті у вірші «Полякам», який був написаний уже після арешту Шевченка. Подібного дружнього послання до росіянам у Кобзаря немає. Саме на засланні Шевченко мав змогу зблизитися з революційно налаштованими поляками, котрі, як і він, стали жертвою переслідувань з боку самодержавної влади. Це певним чином сприяло виробленню його позитивного ставлення до поляків.

Згаданий вірш «Полякам» — програмовий твір, адресований представникам народу, в якому Шевченко бачив союзників українців. На початку твору поет малює ідилію співжиття між двома народами:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата. [4, II, с. 48].

Однак цей «тихий рай», на думку Шевченка, був знищений ксьондзами-католиками, які хотіли нав'язати українцям свою віру. Загалом можна погодитися з Кобзарем, що релігійний чинник став одним із найважливіших у розділенні поляків та українців. Також Кобзар натякає і на чинник соціальний — зажерливість польських магнатів.

Вірш завершується так:

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай [4, II, с. 48].

Можна говорити, що Шевченко вимальовує своєрідну «діалектичну» тріаду — на першому етапі маємо «рай», ідилію співжиття поляків та українців; потім

наступає руйнування «раю», розбрат, спричинений католиками-єзуїтами й магнатами; нарешті, має наступити третій етап, коли відбудеться порозуміння між поляками й українцями та відновлення колишнього «раю». Цей вірш можна вважати декларацією порозуміння між поляками й українцями, яке має відбутися в майбутній перспективі. У певному сенсі ці передбачення виявилися пророчими. Ми бачимо, що після Другої світової війни, попри численні непорозуміння й конфлікти, поляки стали чи не найбільшими союзниками українців у їхній боротьбі за відстоювання своєї незалежності. Прикметно, що саме Польща стала першою державою, яка визнала незалежність України.

Однак було б неправильно представляти пізнього Шевченка як такого собі полонофіла. Все таки Шевченко обережно ставився до представників польської культури, особливо тих, які намагалися інтерпретувати козацький міф у пропольському дусі. І якщо він, наприклад, позитивно ставився до поезії одного з представників «української школи в польській літературі» Богдана Залеського, навіть використовуючи певні елементи у його творах, то цього не скажеш про Тимка Падуру — теж одного з представників цієї «школи».

Ставлення до Падури, яке демонстрував Шевченко під час заслання та після нього якраз і засвідчує неоднозначне його ставлення до поляків, польської державності й, зрештою, польської культури. Тому є сенс зупинитися на цьому питанні.

Спочатку кілька слів про Тимка Падуру (1801–1871). Народився він у містечку Іллінці на Поділлі. У 1825 р. закінчив Кременецький ліцей, де й почав писати вірші польською й українською мовами. При написанні українських творів використовував польський варіант латинської абетки. У своїх творах проводив ідею братання поляків й українців, орієнтуючи їх на спільну боротьбу проти російського самодержавства.

Падура, як і інші представники «української школи» в польській літературі, намагалися витворити свій, пропольськи орієнтований погляд на Україну. Повстання 1830–1831 рр. стало великим розчаруванням для польських українофілів. Їхні надії на підтримку українського простолюду виявилися марними. Тоді Падура знищив низку своїх україномовних творів, хоча остаточно не відмовився від української проблематики.

Твори Падури поширювалися в рукописах. І це зрозуміло. Адже часто вони мали бунтівний характер. Лише в першій половині 40-х рр. вийшло два збірники творів поета. Це львівське видання 1842 р. під назвою «Pieniа» («Співанки») та варшавське видання 1844 р. «Ukrainky z nutoju», тобто українські пісні з нотами [2, с. 126–127]. Шевченко в «Прогулянці із задоволенням та не без моралі» згадує про якесь видання творів Падури. Очевидно, він мав на увазі саме видання друге. У цій же повісті дається оцінка творчості цього українсько-польського поета [4, IV, с. 211]. Кобзар вважав, що вона є дуже далекою від автентичних народних зразків, хоча автор й намагається подати свої твори як «народні пісні».

Ще більш критичне ставлення до діяльності й творчості Падури є у Щоденнику Шевченка. Там він говорить, що пісня про Кармелюка «Повернувся я з Сибірі…» — це «рукоделье мизерного Падуры» [4, IV, с. 186]. Власне, Шевченко хотів

сказати, що Падура займається фальсифікацією, подаючи свої твори («рукоделье») як справжні народні пісні. Із сказаного видно, що Шевченко не сприймав (чи погано сприймав) польський погляд на українську козаччину, який, зокрема, представляв Падура.

Загалом можемо констатувати, що в ставленні до Польщі як шляхетської Речі Посполитої та поляків у Шевченка відбулася певна еволюція. Якщо на ранніх етапах його творчості спостерігалося негативне ставлення до Речі Посполитої й поляків, передусім польського шляхетства, то в період «трьох літ» відбувається певний злам, коли Шевченко починає більш об'єктивно дивитися на українсько-польські відносини. Зрештою, на завершальному етапі Шевченко починає говорити про необхідність українсько-польського порозуміння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нахлік Є. Доля-Los-Судьба: Шевченко і польські та російські романтики /Є. Нахлік. — Львів, 2003. — 568 с.

2. Пилипчук Р. Падура Тимко // Українська радянська енциклопедія / Р. Пилипчук. — К. : Головна редакція УРЕ, 1982. — Т. 8. — С. 126–127.

3. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій. — К. : Laurus, 2013. — 440 с.

4. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. — К. : Наук. думка, 2003. — Т. 1. — 784 с.; Т. 2. — 784 с.; Т. 3. — 592 с.; Т. 4. — 600 с.; Т. 5. — 496 с.